

АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА АРХЕОГРАФИЯТА В БЪЛГАРИЯ

доц. д-р Анка Игнатова, ВТУ

Преподаването на която и да е учебна дисциплина задължително се основава на съвременните постижения в съответната област на научното познание. Липсата на актуални научни изследвания се отразява негативно, както на самата научна област, така и на свързаната с нея учебна дисциплина. Това се отнася в голяма степен и до т. нар. *помощни исторически дисциплини*, които в България традиционно не се радват на особено широк интерес от страна на изследователите. Само отделни дисциплини от тях намират място в учебните планове на някои висши училища. Такава е *Археографията*, дефинирана в *Речника на българската архивна терминология* като: 1. Помощна историческа дисциплина, която разработва и изучава принципите и методите на публикаторската дейност. 2. Издирване и описване на древни писмени паметници; археографска експедиция¹. Същевременно *Археографията* е част от *Теорията и методиката на архивното дело*, доколкото публикуването на архивни документи е една от формите на използването им в публичните архиви.

Като учебна дисциплина *Археографията* се въвежда за първи път България от Мария Кузманова (Матеева) през 1972 г. в учебния план на специализация *Архивистика* в Историческия факултет на Софийски университет². По-късно тя започва да се изучава и в други висши училища. Теоретични разработки обаче относно публикуването на писмени извори у нас почти липсват през последните десетилетия. Наличните изследвания в преобладаваща си част са насочени към историята и формирането на *печатната изворова база* на българската историческа наука за периода на Българското възраждане и Новото време.

Настоящият доклад си поставя за цел да проследи, макар и в най-общ план, случващото се в археографското пространство на България през последния четвърт на миналия век и да обърне внимание на различните по своя характер проблеми на съвременната българска археография.

Промените в цялостния живот на страната след 10 ноември 1989 г., довели до отпадането на принципа на партийността в науката, цензура и съпътстващата го автоцензура, създават необходимите предпоставки за нов прочит на Новата и Най-нова история на България. Значително е засилен интересът на историци, литератори, журналисти и други обществени кръгове към онази част от националното ни документално наследство, която до 1989 г. е с ограничен режим на достъп. Под влияние на този интерес и като резултат от провежданата архивна реформа стартира процеса на разсекретяване на огромни масиви от документи, съхранявани в държавните архиви и във ведомствените исторически архиви – бившите вече партийни архиви, Архива на МВР, Централния военен архив (дн. Държавен военно-исторически архив) и др. Значително се активизира и международното архивно сътрудничество, вследствие на което Националният архивен фонд продължава да се обогатява с нови копия на документи от архивите на Република Турция, Руската федерация и редица други страни. В резултат от всичко това, както и от бързото развитие на новите информационни и комуникационни технологии, се разширява публикаторската дейност. Появяват се значителен брой документални издания, като преобладаващата част от тях са по теми, неизследвани досега по обясними причини.

Основни центрове на визираната публикаторска дейност в страната продължават да са Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, Институтът за исторически изследвания, Институтът за литература при БАН, държавните архиви и някои от ведомствените исторически архиви. А други от тях – Институтът по история на БКП и Институтът за военна история при Генералния щаб на Българската армия, след като претърпяват редица трансформации в годините на прехода, вече не съществуват.

В началото на новото хилядолетие се появява и един нов център на публикаторска дейност – *Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия*, за краткост наричана *Комисия по досиетата*. През последните години и една не малка част от музеите в страната започват да публикуват под формата на самостоятелни издания документи от своите фондове, вклю-

чително и от Научния си архив (напр. Регионалният исторически музей – Русе). Сборник с документи от архивните си фондове издава през 2003 г. и Народна библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив³. Реализирани са и редица документални сборници по инициатива на отделни учени и университетски преподаватели, включително и христоматии, респ. учебни документални издания.

Най-общият преглед на осъществените документални издания у нас за времето след 1989 г. показва, че сред основните центрове на публицаторска дейност в България водеща роля има Държавна агенция „Архиви“⁴. Само в рамките на документалната поредица *Архивите говорят* за четиринадесет години (1998–2012) са обнародвани 66 тома с извори за българската история⁴. Те обхващат един сравнително голям хронологичен период – от VII до края на XX в., като в преобладаващата част си отнасят за XX в.

Поредицата включва документи, които се съхраняват не само в български, но и в чуждестранни архивохранилища. ДА „Архиви“⁴, а преди това нейният предшественик – Главно управление на архивите, издава и други документални сборници, част от които са с чуждестранни архиви⁵. Значителен брой писмени исторически извори са въведени в научен оборот и чрез публикуването им в периодичното издание *Известия на държавните архиви (ИДА)* – в рубриките *Документи*, а също и в поредицата *Дневници и спомени*. Отделни публикации на документи се поместват и в сп. *Архивен преглед (АП)*.

Собствен принос в обогатяването на печатната изворова база на историческата ни наука имат и териториални архиви. Сред тях се откроява Държавният архив във Варна, който за периода 1994–2007 г. успява да подготви и издаде 10 документални сборника.

Сборници с документи от фондовете на българските архиви и с участието на специалисти от системата на държавните архиви, се издават и от името на други институции. Такъв е например сборникът *Архив за българските архиви* – издание на Правно-историческия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“ в Благоевград.

През последните години, както вече се спомена, с публикуване на архивни документи активно се занимава и създадената през 2007 г. *Комисия по досиетата*. Тази нейна дейност е регламентирана в чл. 10 на Закона, с който комисията е създадена⁶, както и в чл. 4, ал. 9 на *Правилника за дейността на Комисията*⁷, в който се подчертава нейният образователно-информационен характер. От 2009 до април 2014 г. в

рамките на поредицата *Из архивите на ДС* Комисията е подготвила и издала тринадесет сборника с документи от фондове на своя централизиран архив. А наскоро излезе от печат и първото ѝ съвместно издание с ДА „Архиви“: *Десталинизацията – дилемата на едно противоречиво десетилетие (1953–1964)*.

Печатните версии на сборниците с документи се разпространяват безплатно, заедно с техните разширени версии на DVD, а чрез сайта на Комисията е осигурен и онлайн достъп до всички тях. Документи от фондовете на Държавна сигурност са публикувани също извън посочената поредица *Из архивите на ДС*.

Внимание заслужава инициативата на Българската народна банка (БНБ) да публикува исторически извори за историята на финансите и банковото дело и да осигури на читателите максимално широк достъп до тях. Тя е първата институция у нас, поставила си за цел да обнародва собственото си документално наследство. Освен реализираните в сътрудничество с ДА „Архиви“ пет тома на сборника *Българска народна банка*, които всъщност наброяват осем тома в поредицата *Архивите говорят* – последният № 5 съдържа четири части, от 2006 г. досега Управителният съвет на Банката успява да издаде и три сборника (с общо 6 тома) и от поредицата *История на финансите и банковото дело. Наследство*. Тази втора поредица включва ценни архивни документи и спомени за живота и дейността на известни български финансови и банкови дейци, както и по-малко известни на широката публика трудове на видни български икономисти. Документалните издания от двете поредици са изцяло достъпни на официалния сайт на БНБ.

Благодарение на наличната информация на официалните сайтове на ДА „Архиви“ и на *Комисията по досиетата* лесно може да се установи количеството и тематиката на реализираните от тях (самостоятелно или съвместно с други институции) документални публикации.

Не така стои въпросът с останалите центрове на публикаторска дейност, където в най-добрия случай са посочени заглавията на част от съществените от тях документални издания или е дадена най-обща информация. У нас като цяло не съществува практика за регистрация на документалните издания – нито на институционално, нито на национално равнище.

На този въпрос е обръщано внимание в миналото и дори са били предприемани конкретни стъпки за неговото решаване. Още в края на 40-те години на ХХ в. е изготвен от Иван Богданов *Библиографски опис*

на публикуваните в страната архивни извори за историята и културата на българския народ в две части: I. IX–XVIII в.; II. Архивни материали от ново време (XIX–XX в.), с 385 заглавия на отделни съчинения. Този опис е включен в края на *Книга I. Архивознание* на неговия останал неотпечатан доскоро труд *Архивология. Наука за оригиналните писмени исторически извори. Основни начала*⁸. Както самият автор отбелязва: *по отношение на формата, в която е изложен, и съобразно целите, които преследва, този библиографски опис е първи по ред у нас*, като преди него са правени и само два опита – от Ив. П. Кепов в края на XIX в. и от д-р Христо Гандев през 1943 г.⁹ Описът на Кепов включва исторически статии, както и няколко публикации на архивни материали, които по онова време са твърде малко¹⁰. Вторият опис – този на д-р Хр. Гандев, Богданов определя *като несравнено по-издържан, но не е прецизен*¹¹.

Към края на 60-те години на миналия век по инициатива на тогавашното Архивно управление в качеството му на ръководен орган на държавните архиви се започва регистрация на документалните публикации през предходните десет години. За целта се попълва специална картотека на тези публикации, независимо от ведомствената принадлежност на съставителите, а през 1970 г. се поставя началото и на попълването на картотека на публикуваните документи по Нова и Най-нова история на България. В отпечатана през 1972 г. в *Известия на държавните архиви* статия на Стефка Славова (Петкова) и Диана Тодорова със заглавие *За регистрацията на публикуваните документи* се посочва, че по това време картотеката се състои вече от повече от 6000 фиша, като върху всеки от тях е изписано заглавието на публикувания документ, включващо и датата на създаването му, контролно-справочните сведения (легендата) и описанието на изданието, в което документът е обнародван¹². Авторите на статията не само обосновават необходимостта от по-нататъшна регистрация на публикуваните документи, но представят и своите виждания относно методиката на въпросното регистриране.

Тази и редица други инициативи относно регистрацията на обнародваните писмени исторически извори отдавна са останали в миналото. Те не са продължени, макар че си остават неустановени и до днес не само количествените, но и качествените параметри на съвременната *печатна изворова база* на българската историческа наука. Не съществува и цялостен археографски анализ на документалните публикации, осъществени през последните две десетилетия.

За излезлите до началото на 70-те години на XX в. такъв анализ е направен от Кънчо Георгиев в неговата монография *Въпроси на българската археография*¹³, която е първият у нас цялостен труд по археография. На проблемите във връзка с публикуването на архивни документи е посветена и проведена през 1973 г. по инициатива на Кънчо Георгиев Първа национална научна конференция по архивознание¹⁴, която има за цел да подпомогне работата на създадената комисия, натоварена със задачата да разработи единни правила за обнародване на писмени извори за българската история.

През следващите три десетилетия се появяват студии и статии, разглеждащи археографски проблеми във връзка с обнародването на документи от определен исторически период или общи по произход – за периода на Българското възраждане¹⁵, на чуждестранни документални извори за българската история¹⁶, на домашни извори за българската военна история от периода 1878–1945 г.¹⁷ В отпечатаните на страниците на специализираните периодични издания рецензии за новоизлезли документални сборници се акцентира предимно на историографските и извороведски проблеми, а оценката от археографска гледна точка липсва. Рядкост са рецензиите с археографска оценка на коментираните издания. Изключение са случаите, когато в рецензия за новопоявило се документално издание авторът обръща внимание и някои от проблемите, свързани с обнародването на архивни документи¹⁸. Основните проблеми при формирането на съвременната печатна изворова база на българската историческа наука към началото на 90-те години на XX в. са посочени единствено от Андриана Нейкова в нейната студия (хабилитационен труд) *Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история*¹⁹. В статията си *Българските архиви и научната комуникация в информационното общество* от 2004 г. тя отново отделя внимание на някои от тях, като включва и проблема с публикуването на архивни документи в електронен форма²⁰.

По-голямата част от направените вече констатации относно недостатъците на документалните публикации, както и относно самата организация на публикаторската дейност, продължават да бъдат актуални и днес. Издадените през 1981 г. *Правила за обнародване на писмени извори за българската история (XVIII–XX в.)*²¹ безспорно дават своя принос за унифицирането на дейността по подготовката на документални издания. Тяхното спазване би било гаранция за качеството на осъществяваните документални публикации. За съжаление, те продължават да

се пренебрегват от повечето съставители на документални сборници и поредици. Сред тях се срещат и такива, които дори не подозират за съществуването на регламент за този вид дейност.

Жалко е когато установените в тази област стандарти не се спазват докрай и от самия управляващ архивната система орган, а той би трябвало да бъде пример както за организацията на публикаторската дейност, така и за качеството на реализираните под неговата егида издания. Тук ще си позволя да дам пример със споменатата документална поредица *Архивите говорят*, която, безспорно, има изключителен принос в обогатяването на печатната изворова база на историческа ни наука, въвеждайки в научен оборот огромен масив от документи, но която се реализира без ясна визия и оставя в неведение читателя какво да очаква от нея в бъдеще. Вероятно липсата на план-проспект за поредицата е причина в първия том от нея да липсва общ предговор, в който да бъдат оповестени целевото предназначение, хронологичният и тематичен обхват на поредицата, принципите и методите, които ще бъдат приложени при публикуването на изворите, да бъдат дадени и други крайно необходими пояснения. Появата на една голяма част от сборниците в поредицата е обвързана с юбилейни годишнини във връзка със събития и лица – нещо традиционно за България, а за негативите от подобен подход и политика относно създаването на необходимата печатна изворова база на българската историческа наука е писано достатъчно в специализираната ни литература.

Включването в документалната поредица *Архивите говорят* на писмени извори от периода преди XVIII в. не се предшества от изработването от нейния издателски съвет на общи правила във връзка с публикуването им, а то би гарантирало необходимата унификация вътре в поредицата. Практиката показва, че и съществуващата повече от три десетилетия методика за обнародването на писмени исторически извори от периода XVIII–XX в., не е достатъчно условие (сама по себе си) за постигане на необходимото единство в работата на различните съставителски колективи, ангажирани с подготовката на едни или други сборници с документи от визирания период. А това, че някои съставители са пренебрегнали в по-голяма или по-малка степен утвърдените стандарти за този вид дейност и са предпочели решения, при това не дотам добри, показва и най-беглият поглед върху отделните токове на разглежданата поредица.

Известно единство в начина на реализиране на томовете се наблюдава при тези, които са подготвени от едни и същи съставители. А

различия между отделните сборници се откриват при определяне на целевото им предназначение (там, където това е направено), в начина на възпроизвеждане на текста на чуждоезичните документи (само на езика на оригинала, само в превод на български, паралелно на двата езика), при археографското оформяне на документите (срещат се непълни редакционни заглавия и легенди), по отношение пълнотата и качеството на научно-справочния апарат.

В една голяма част от томове на тази поредица, както впрочем и в много други от издадените през последния четвърт век у нас документални сборници, е подценено значението на бележките по съдържанието на обнародваните извори, а те имат за задача да помогнат на читателя да разбере съдържанието и оцени документите. Понякога съставителите дори правят уговорка, че умишлено не ги включват към научно-справочния апарат на изданието си.

Нерядко се пренебрегва и работата свързана с изработването на именните и географските указатели. Не всички сборници предоставят възможност на чуждестранните специалисти да получат по-обща или по-пълна представа за публикуваните в тях извори, което е задължително изискване за научните издания, адресирани предимно към специалистите. Стремежът да бъдат въведени за кратко време в научно обращение възможно повече документи, а в основната си част те са декласифицирани наскоро документи, оказва отрицателно влияние върху качеството на не малка част от сборниците.

Документалната поредица *Архивите говорят* заслужава да бъде по-обстойно анализирана от археографска гледна точка, тъй като тя е показателна за равнището на публикаторската ни дейност на настоящия етап, доколкото в нея участват учени от различни научни институти и изявени архивисти. Необходима е от страна на издателския съвет не само предварителна подготовка във връзка с реализирането на поредицата, но и упражняване на експертен контрол върху качеството на всеки подготвен за печат том. Това би допринесло за постигане на необходимото единство в работата на отделните съставителски колективи.

Документалната поредица *Из архивите на ДС* също се осъществява без предварително разработен план. За разлика от *Архивите говорят*, където текстът на документите е възпроизведен типографски и по научно-критически начин с нормализация на правописа, в тази поредица е предпочетен фототипният начин. Още в нейния първи том се отбе-

лязва: Изданието е фототипно с цел архивните документи да бъдат представени в техния автентичен вид. Подготовката на фототипни документални издания се утвърди в последните години и в международната практика, с публикуването например на колекции от декласифицирани документи на Северноатлантическия съюз и Централното разузнавателно управление на САЩ едновременно на хартиен и електронен носител²². На гърба на корицата на отделите томовете се изтъква и още едно съображение: Публикуването на служебни документи под формата на факсимилета не само би облекчило изследователите, но би спомогнало за съхраняването на оригиналите...²³ Фототипният начин на публикуване не е основание обаче за отказ от обяснителните бележки по съдържанието на документите, както в случая е направено. Именно подходящите обяснителни бележки към текста и съдържанието на документите биха спестили време на изследователите от извършването на допълнителни справки и биха улеснили работата им. За разлика от поредицата *Архивите говорят*, сборниците от поредицата *Из архивите на ДС* съдържат и резюмета на чужд език.

Добро познаване на утвърдените правила за публикуване на писмени исторически извори демонстрират съставителите на документалната поредица *Извори за българската етнография*, от която до момента са излезли пет тома²⁴. Заявеният от тяхна страна стремеж да се придържат към правилата не е реализиран докрай. Например в именните указатели не са разкрити всички имена, а в географските липсват необходимите пояснения. В указателите към първите четири тома са посочени вместо номера на страниците – цифри, означаващи номера на изданието/раздела и на самия документ, в който се срещат имената на съответните лица, географски обекти, понятия. Това определено затруднява читателя и вероятно, давайки си сметка за това, в том пети съставителите са се отказали от възприетия начин на препращане.

Не е за подценяване и проблемът с полиграфическото оформяне на документалните издания. Те ще бъдат използвани не от едно или две поколения, което предполага да бъдат отпечатани върху качествена хартия, с твърда подвързия, така както са оформени томовете от поредицата *Извори за българската история*. Сравнително малка част от общия брой реализирани у нас документални издания след 1989 г. се отличават с високо качество в полиграфическо отношение. Сред тях са луксозните издания на тефтерчето на Левски²⁵, тефтерчето на Ботев²⁶, фолклорното наследство

на Марко Цепенков²⁷ и др. Много лошо впечатление създават и различията във външното оформление на отделни томове от една и съща поредица.

Наличието на общоприет методически регламент на публикаторската дейност е от съществено значение за нейното качество, но, както показва практиката у нас, само ако изпълнителите зачитат установените изисквания и стандарти. Самите стандарти периодично се нуждаят от обновяване заради влиянието на редица външни фактори. Отскоро, във връзка с актуализирането на издадения през 1982 г. Методически кодекс на Главно управление на архивите, се появи и нов вариант на правилата за публикуване на архивни документи²⁸. Прави впечатление, че в него, за разлика от предишния, не се посочват хронологически граници, за които те се отнасят. Но пък в т. II.1.4. е направена изрична уговорка, че: *не се разглеждат принципи и методи за публикуване на средновековни, фоно- и кинодокументи, както и на документи като лингвистични извори*²⁹.

Дейността по реализацията на новия вариант на разглежданите Правила, както посочват съставителите, се свежда най-общо до: *редакция, актуализация и унификация на стила и терминологията; прецизиране или премахване на разпоредби, които вече не съответстват на съвременната методика и практика; формулиране на нови изисквания за проблеми, които не са нормативно-методически регламентирани; прецизиране на класификацията на публикациите с оглед прилагането ИКТ и на българските и международните стандарти; осъвременяване на примерите*³⁰. Пояснено е също, че по преценка на авторите не е обособен раздел за специалните документи, тъй като при тяхната подготовка се следват общите принципи и изисквания. Но е разработен нов раздел, в който е направен опит да бъдат обхванати основните проблеми, възникващи при подготовката на електронните публикации на документи. В него се определят видовете електронни публикации, някои особености при прилагането на археографските изисквания и етапите при подготовката на отделни електронни публикации. Изрично се изтъква, че научните принципи и методи за публикуване на документи от състава на Националния архивен фонд, залегнали в тях, са еднакви, независимо от целта на изданието и начина на издаване (печатно или електронно) – в т. II. 1.2. Съществуването на методически изисквания за електронни публикации е необходима предпоставка в бъдеще да бъдат избягвани грешките, допускани в досегашната практика.

Безспорно, бъдещето принадлежи на новите информационни технологии, поради което се очаква, че занапред техният дял все повече ще

се увеличава. Предимствата на електронните документални издания пред традиционните (на хартиен носител) са определени от Андриана Нейкова в статията *Българските архиви и научната комуникация в информационното общество: От технологична гледна точка тези издания се отличават с лесна и бърза подготовка, удобна текстообработка, включително и автоматизирана правописна корекция, наличие на програми за статистическа обработка на данни под формата на таблици и графики, а също и качествено възпроизвеждане на съответния илюстративен материал. Техните комуникационни предимства осигуряват максимална достъпност, за разлика от сравнително ограничения читателски кръг на специализираните печатни документални издания. Освен това в библиографско отношение посочените издания позволяват не само създаването и поддържането на бази данни, но при необходимост откриване на даден документ, както и възможност за отчитане статистика на посещенията в сайта като показател за ефективността на използването*³¹.

През последния четвърт век се издават и редица спомени на известни личности. С оглед спецификата на този вид исторически извори е необходимо разработването и на правила за тяхното публикуване, свързани с общите правила за публикуване на исторически извори. Те, както е добре известно, представляват отворена система, позволяваща да бъде допълвана, както с оглед вида на документите, така и с оглед на периода на създаването им.

Друг важен проблем, останал нерешен през годините, е програмирането на археографската дейност на национално равнище. За нейното успешно развитие е необходима внимателно обмислена и научнообоснована политика. Тя трябва да включва регистрацията на съществуващата печатна изворова база и национална стратегия за нейното развитие в условията на мрежовото общество и дигитализацията на информационните ресурси на самите архиви. Задължително условие е публикуването на изворите за българската история да бъде по-тясно обвързано със задачите на съвременната ни историческа наука.

В тази връзка все по-ясно се очертава необходимостта от един общонационален център за управление и координиране на публикаторската дейност, какъвто съществуваше в България, макар и за кратко, в края на 70-те – началото на 80-те години на XX в. По този начин ще се избегне в бъдеще подготвени за печат поредни томове от дадена документална серия, както и отделен сборник, да бъдат включвани в състава

на други поредици. Както например, том № 8 от серията *Турски извори за българската история*, който е издаден и като том № 13 от поредицата *Архивите говорят*. А втори том на сборника *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, който е трябвало да бъде отпечатан още през 1994 г., е издаден през 2000 г. като том № 9 от поредицата *Архивите говорят*, каквито и да са били основанията за подобно решение.

Върху състоянието на печатната изворова база в страната ни влияние оказва и отсъствието на теоретични изследвания в областта на *Археографията*. Разгърналата се в началото на новото хилядолетие в Русия дискусия за теоретичните основи на археографията от позициите на съвременността³², за разлика от подобна дискусия през 70-те години на XX в., не намери никакъв отзвук в България. Все пак се надявам че, както на наследените проблеми, така и на съвременни проблеми на археографията у нас ще се обърне внимание от страна на архивната колегия, и най-вече от младите колеги, обучаващи се в специалност *Архивистика и документалистика* в СУ.

Откроените в настоящия доклад проблеми на съвременната българска археография не изчерпват темата докрай, нито е възможно в подобен формат те да бъдат представени в необходимата пълнота. Можем да заключим обаче с удовлетворение, че през последния четвърт век значителното нарасна броят на документалните публикации в страната, което е важна предпоставка за развитието на историческата ни наука, а също и на *археографията*. Не трябва да се допуска обаче количествените параметри на съвременната *печатна изворова база*, в това число и е-издания, да се увеличават за сметка на утвърдените научни изисквания и критерии относно конкретните документални издания.

Бележки

¹ Речник на българската архивна терминология. Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002, с. 25. <electronic-library.org/books/Book%200004.html>.

² *Нейкова, А.* Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история. – ГСУ–ИФ, т. 84–85, 1992, 287–325. <<http://electronic-library.org/articlars/Article%200013.html>>.

³ Българската екзархия: Сборник: Документи от архивните фондове на Народна библиотека „Иван Вазов“. Съст. Р. Колева и А. Аврамова. Пловдив, 2003, 419 с.

⁴ Последният том № 66 е: Македонският въпрос в българо-югославските отношения 1968–1989 г. Част II. Документален сборник. С., 2012.

⁵ Тефтер на делата. Протоколна книга на Видинската църковнонародна община 1870–1880. Съст. М. Лачев и М. Новакова. С., 2010, 171 с.; Мустафа Кемал Ататюрк и българо-турските отношения в документи (1913–1938). Съст. П. Колев, Дж. Хаков и др. Анкара, 2002, 957 с. и др.

⁶ ДВ, бр. 102 от 19. XII. 2006.

⁷ ДВ, бр. 41 от 22. V. 2007.

⁸ *Богданов, Ив.* Архивология. Съст. Петкова, Ст. и Ив. Звънчаров. С., 2014, с. 588–645.

⁹ Изготвеният от Хр. Гандев опис със заглавие: *Издадени, описани и посочени паметници*, е публикуван в монографията му *Фактори на българското възраждане*, С., 1943, с. 205–215.

¹⁰ *Кепов, Ив.* Показалец на материалите по българска история. Български преглед, 1897, кн. 7, с. 82–97.

¹¹ *Богданов, Ив.* Архивология ..., с. 592.

¹² *Славова Ст., Д. Тодорова.* За регистрацията на публикуваните документи. – ИДА, 1972, 24, с. 32.

¹³ *Георгиев, К.* Въпроси на българската археография. С., 1970, 380 с. <<http://electronic-library.org/books/Book%200031.html>>.

¹⁴ Материали от националната конференция по издаването на документални извори 26–27 октомври 1973 г. Научни конференции по архивознаие. Т. I. С., 1973, 83 с.

¹⁵ *Нейкова, А.* Нормализацията на правописа при публикуването на българските архивни документи от епохата на Възраждането. – ИДА, 38, 1979, с. 95–106; Предназначение, тематика и видове документални издания за историята на Възраждането. – ИДА, 42, 1981, с. 35–50; Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история. – ГСУ–ИФ. Т. 84–85. С., 1992, с. 287–325 и др.

¹⁶ *Тодоракова, М.* Основни проблеми при издирването и публикуването на документални извори за българската история от Цариградските архиви 1878–1944 г. – ИДА, 1994, 68, с. 5–26; За „ахилесовата пета” и основната задача на българската историография. 1878–1944 г. – Историческо бъдеще, 1997, 2, с. 208–219; Издирване и публикуване на османотурски документи по следствието и процеса срещу Васил Левски. – В: Националната революция, делото на Васил Левски и Освобождението на България. С., 1998, с. 222–234.

¹⁷ *Игнатова, А.* Приносът на Военното ведомство в изграждането на печатната изворова база на българската историческа наука в периода до създаването на Държавния архивен фонд. – ИДА, 80, с. 59–89 и др.

¹⁸ *Поппетров, Н.* Боян Пенев. Неизвестни писма до Спиридон Казанджиев. Съст. Р. Шивачев. С., 2007, 157 с. АП, 2010, №1–2, с. 154–156.

¹⁹ *Нейкова, А.* Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история. <<http://electronic-library.org/content/index.php>>.

²⁰ *Нейкова, А.* Българските архиви и научната комуникация в информационното общество. – Известия на Националния литературен музей. 2004. Т. II, 42–50. <<http://electronic-library.org/content/index.php>>.

²¹ Правила за обнародване на писмени извори за българската история (XVIII–XX в.). С., 1981, 111 с. Техният разширен вариант е включен в Методическия кодекс на ГУА при МС. Ч. IV. Правила за публикуване на архивни документи. С., 1982, с. 627–715.

²² КГБ и ДС – връзки и зависимости. С., 2009, с. 10.

²³ Международният тероризъм и досиетата на ДС. С., 2010, 548 с.; Държавна сигурност – политическа полиция. С., 2011 и др.

²⁴ Извори за българската етнография. Т. 1–5. С., 1992–2010.

²⁵ Личният бележник (тефтерчето) на Левски. 1871–1872. България и Влашко. Съст. Т. Томова и Цв. Нушев. С., 2007, 260 с.

²⁶ Личното тефтерче на Христо Ботев с разчетен текст и коментар. Съст. Н. Жечев и Цв. Нушев. С., 2009, 119 с. с факс. изд. 86 с.

²⁷ *Марко Цепенков.* Фолклорно наследство. Т. 1–6. Гл. ред. Т. Ив. Живков. С., 1998–2011.

²⁸ Методически кодекс. Свитък V. Информационна и популяризаторска дейност, правила за публикуване на архивни документи, правила за дигитализиране на архивни документи. Изд. на ДАА. С., 2013, с. 30.

²⁹ Пак там, с. 11–12.

³⁰ Пак там, с. 12.

³¹ *Нейкова, А.* Българските архиви и научната комуникация..., с. 48.

³² <<http://rusarchives.ru/debate/index.shtml>>.